

REGIONS OF KAZAKHSTAN DONEZTAU MOSQUE OF ARCHITECTURE-TARIHI MEMORIAL

Sultanova. D.N.-arch. fan. Doctor of Philosophy (DSc), "Art" Professor's department. Mirzo Ulugbek nomidagi Samarkand State University of Architecture and Quraish. <https://orcid.org/0009-0006-0975-2390>

Abstract: Restoration of architectural monuments refers to the work that must be carried out to preserve existing historical values. Monument restoration is a process based on the exchange of design ideas within the existing system. Knowledge of the basics of scientific methodology of restoration of architectural monuments is mandatory for everyone who comes into contact with creative activity today. Without this knowledge, a complex of issues of creating historical values, continuity of cultural development, and conditions for aesthetic and creative education is successfully solved.

Keywords: Architectural monuments, restoration, decoration, region, archaeological sites, historical scene, Iron Age monuments

РЕГИОНЫ КАЗАХСТАНА ДОНЕЗТАУ МЕЧЕТЬ АРХИТЕКТУРЫ- ТАРИХИЙ МЕМОРИАЛ

Султанова. Д.Н.-арх. фан. доктор философии (DSc), «Санъят» кафедра профессора. Мирзо Улугбек номидаги Самаркандский государственный архитектурно-курайшитский университет. <https://orcid.org/0009-0006-0975-2390>

Аннотация: Реставрация архитектурных памятников относится к работам, которые необходимо выполнить для сохранения существующих исторических ценностей. Реставрация памятников - это процесс, основанный на обмене дизайнерскими идеями в рамках существующей системы. Знание основ научной методологии реставрации памятников архитектуры является обязательным для всех, кто сегодня соприкасается с творческой деятельностью. Без этих знаний успешно решается комплекс вопросов создания исторических ценностей, преемственности культурного развития, условий для эстетического и творческого воспитания.

Ключевые слова: Архитектурные памятники, реставрация, художественное оформление, регион, археологические памятники, историческая сцена, памятники железного века.

ҚОЗОҒИСТОН МИНТАҚАСИНИНГ ДОНЕЗТАУ ТУМАНИ

МАСЖИДИ МЕЪМОРИЙ-ТАРИХИЙ ЁДГОРЛИГИ

Султанова Д.Н. арх. фан. доктори (DSc), «Санъат» кафедраси профессори. Мирзо Улуғбек номидаги Самарқанд Давлат архитектура ва қурилиш университети. <https://orcid.org/0009-0006-0975-2390>

Аннотация: Меъморий ёдгорликларини тиклаш мавжуд тарихий қадриятларни сақлаб қолиш учун қилинадиган ишлар бўлиб саналади. Ёдгорликларни тиклаш мавжуд тизим бўлиб дизайн ғояларини курсатишга асосланган жараёнидир. Меъморий ёдгорликларини тиклашнинг илмий методологияси асосларини билиш бугунги кунда ижодий фаолият билан алоқада бўлган ҳар бир киши учун мажбурийдир. Ушбу билимларсиз тарихий қадриятларни, маданият ривожланишининг узлуксизлиги, эстетик ва ижодий тарбия учун шароит яратиш масалалари мажмуини муваффақиятли ҳал қилинади.

Калит сўзлар: Меъморий ёдгорликлар, реставрация, декорация, минтақа, археологик жойлар, тарихий сахна, темир даври ёдгорликлари.

КИРИШ Қозоғистон Республикасининг Шимолий-ғарбий қисмида жойлашган ғарбий Қозоғистон минтақасининг энг йирик маъмурий бўлинмаларидан бири бўлган Ақтўбе минтақаси Кераек водийсидан Ғарб билан кесишган Шарқда тахминан 800 километр ва шимолдан жанубга 700 километр, умумий майдони 300 минг км². Тарихан Ақтўбе минтақаси Европа ва Осиё ўртасидаги маданиятларнинг чегара зонаси доирасида мултикултурализм, маданий боғлиқлик ва динлараро алоқалар каби ўзига хос хусусиятлар асосида шаклланган ва ривожланган. Минтақа ўзига хос жиҳатлари бири эканлигини муҳим миграция йўналишлари кураши (савдо, карвон йўл, фатҳ йўллари, қайта турар-жой йўллари, ва бошқалар.) ўз ҳудуди орқали қабилаларга асосланган маданиятлараро ва миллатлараро алоқаларни белгилаб берган, бузилган, ер эгалиги ва тарихий ҳаракат жараёнида аралашган. Бугунги кунда Ақтўбе минтақаси Ғарбда Атырау ва Ғарбий

Қозоғистон вилоятлари, шимолда Россия Федерациясининг Оренбург вилояти, шимоли-Шарқда Қўстанай вилояти, Шарқ ва жануби-Шарқда Қарағанда ва Қизилўрда вилоятлари, жанубда Қорақалпоғистон автоном вилояти (Ўзбекистон Республикаси) билан чегарадош. [1; 92-94 б].

Минтақа ҳудудида давом этаётган жараёнларнинг хилма-хиллигини акс эттирувчи ёдгорликлар мавжуд. Масалан, улар Муғалжар тоғларининг эрта палеолит даври ёдгорликларида, Тенгирберген, Бад Қарғали ва Шарқий Қурайлининг бронза даври қабристонларида ёрқин ва ҳайратланарли тарзда акс эттирилган. Бронза даври археологик жойларида зардуштийлик дини тамойилларига асосланган антик давр аҳолисига хос бўлган ноёб диний маросимларни кўриш мумкин. Бронза давридан кейинги инсоният тараққиётидаги давр эрта темир даври деб аталади. Ақтўбе минтақасининг бой ва қулай жойлашуви унинг Қозоғистон тарихида қадим замонлардан бери муҳим рол ўйнаганидан далолат беради. Милоддан аввалги 1-минг йилликда буюк даштнинг этномаданий жараёнларида кўчманчи халқларнинг Скиф ёки Сак қабиалари ҳукмронлик қилган. Маълумки, Элек дарёси ҳавзаси минтақамиз ерларида эрта темир даври ёдгорликлари жойлашган жойда қулай зонадир. Ёдгорликлар орасида Сўнтас, Бесоба, Нагорнен, Сапибулак ва бошқаларнинг айниқса таъкидлаш керак [2; 28-296].

Ўрта Осиё дашт зонасида туркий сўзлашувчилар милодий ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб бирлашмалар томонидан ҳукмронлик қилиб келинган. Турк хоқонлиги ташкил топганидан бери, турклар доимий равишда ғарбга қараб ривожланиб келмоқдалар. VIII-IX асрлар давомида Ақтўбе минтақаси ҳудуди Ўғуз ва Қипчоқ уюшмаларининг ўзаро кураши майдонига айланди.

Қипчоқлар тарихий сахнада ва Евроосиё даштларида мустақкам ўрнашган ўрнатилган ерларни бошқариш Штатлари, мулоқотга олиб келган муносабатлар. XIII-асрнинг биринчи ярмида мўғуллар босқини таъсири остида миллийлаштириш жараёни тўхтади, таркибий вазият тўхтади. Иккинчи минг йилликнинг ўрталари ва бизнинг давримизнинг иккинчи ярми ўртасида, бу қозоқ халқининг шаклланиш нуқтасига айланди ва ўз навбатида Буюк даштнинг Олтин ва Оқ Ўрда давлатчилиги таркибида бўлган.

Шундай қилиб, Дешт-Қипчоқ ўлкасининг Марказий қисми бўлган Ақтўбе ерлари тарихга эга сахнадаги ўрни сақланиб қолган давлатлар ва қабиаларнинг эксплуатациялари ҳақида гапириш афсоналарга бой. XIX асрнинг 90-йилларида Ғарбий Қозоғистон Жайик ва Жем ўртасида

Мангистау қабилалари ерларга - келажакдаги Ноғайлар жойлашдилар. Манғит икки аср давомида ҳукмдорлар дарёлар бўйида ёки Жемда ўтиришган. Бу замонавий Ақтўбе минтақаси ҳудудида жойлашган, қозоқ хонларининг юрти эди. [3, 190 б].

Асосий қисм

XIX-аср охири-XX-аср бошларида Ақтўбе минтақадаги мачитларни ўрганиш бўйича Ақтўбеда Байганин туманидаги Донезтау ҳудудида ўзига хос диний ва турар-жой мажмуаларидаги масжидлар ҳақидаги дастлабки тадқиқотларни С. Е. Ажигали (Ажигалиев, 1994; Ажигали, 2001, 164, 181-183 бетлар; Ажигали, 2002, 98-128 бетлар; Ажигали, 2015) бошлаган. Унда XIX – аср ўрталари ва XX-аср бошларига оид масжидларнинг режалари ва тавсифлари мавжуд. Улар орасида Бесбай масжиди тасвирланган (Ажигали, 2002, 106-114 бетлар). Бундан ташқари, Л. Р. Турғунбоевнинг тадқиқотларига Жаҳон тоғидаги айрим диний турар-жой мажмуаларидаги мачит ва мадрасаларга оид дала материаллари киритилган (Турғунбоева, 2011; Турғунбоева, 2012). Сўнгги йилларда этнографлар Бекназаров Р. А. ва Рахбаев К. К. Ақтўбе минтақасидаги мачитлар тарихи, меъморий хусусиятлари, дала экспедицияси ва диний арбоблар архиви материаллари бўйича тадқиқотлар олиб бормоқдалар (Бекназаров, 2007; Бекназаров, 2018; Рахбаев, 2020). Тадқиқот натижалари. Экспедициянинг биринчи дала тадқиқотлари Шакен Ишан масжидида бошланди. Мачит Қорақоб дарёсида, Алга туманининг ҳозирги Маржон-булоқ қишлоғидан 15 км жанубда (собик Саритогай қишлоғи), Самара-Чимкент шоссеси бўйлаб жойлашган. Шакен Ишаннинг тўлиқ исми Шаймерден Абжануғли - бир вақтлар у ишан эди, одамларни дини таълимга чақирди, талабаларни ўқитди ва XX-асрнинг бошларида Саритогай вилояти аҳолиси учун мачит қурди (ҳозирги Ишан масжиди). Совет даврида турли динга қаршилар кўплаб мачитлар вайрон қилинган. Улар орасида бир қатор мачитлар бутунлай вайрон қилинган, ва бир қанчаси сақланиб қолган. Улардан бири Шаймерден Абжануғли мачити, илмий ва ўқув адабиётларида Ишан мачити сифатида тан олинган, бугунги кунда энг яхши сақланиб қолган тарихий мачитлардан бири ҳисобланади. Шунга қарамай, С. Е. Ажигалининг "кўчманчилар архитектураси..." асарда ушбу мачитнинг ҳозирги ҳолатида ҳам, у жойлашган жойда ҳам яхши сақланган расмини кўриш мумкин (Ажигали, 2012, 179-бет) [4, 425 б].

Мачит текисликда жойлашган бўлиб, йўлда аниқ кўринади. Ташқи панжаранинг ташқи томонида симли тўр ва оқ лавҳа (гофрокартон)

ишлатилган. Деворнинг айрим қисмларининг оқ тинселлари емирилиб тушмоқда (мачитнинг Шимолий, шимоли-Ғарбий ва шимоли-Шарқий томонлари) Татар услубида қурилган. Унинг ташқи кўриниши бир қаватли, режаси квадрат эди (8.3x24 м), Шимолий, Шимолий (Сурат.1). Шимолий, чап-Шарқий томонларда (полдан тахминан 11 м баландликда) баланд минора ўрнатилди. Бугунги кунда сақланиб қолган деворларнинг баландлиги 4,5 м. мачитнинг томи сақланмаган. Қурилишда асосан тош (блок сифатида) ишлатилган. Тошларнинг ўлчамлари (40x25x17; 32x32x15; 49x23x8 см) бўлган. Бироқ, мачитнинг баъзи қисмлари ғишт билан қопланган (миноранинг цилиндрсимон бўлган юқори қисми ғишт билан ўралган). Мачит Татарча услубида моделлаштирилганлиги сабабли, унинг ички қисми ҳам ўхшашлиги табиийдир. Масалан, Татар услубида қурилган мачитлари икки қисмдан иборат: намозхона ва коммунал хона (лобби) (Халитов, 2012, 100-бет). Шундай қилиб Ишан мачитининг ички қисми икки қисмга бўлинган. Биринчиси-ибодат хонаси, иккинчиси-коммунал хона [5, 32 б].

Кобда тумани Абдибулак қишлоғининг жануби-ғарбида, тахминан 200 м масофада, Абдибулак қишлоғининг қабристониди мачит бор. Хусусан, мачит Абдибулак қишлоғидаги қабристоннинг ғарбий томонида жойлашган эди. Мачитнинг ўрни бугунги кунда тепалик бўлиб қолмоқда, макетига кўра кўпроқ квадрат (11x16. 5 м) шаклда, деворининг баландлиги 60 см гача бўлган, баъзи қисмлари сақланиб қолган. Ушбу қишлоқда яшовчи Абдигали Мангибаевнинг (1963 йилда туғилган) сўзларига кўра, "илгари бу ерда мачит бўлган, кейинчалик бу мачитда рууи Қутлуғ оға Айбас исмли одам дафн этилган. [9; 55-62 б, 10; 130-146 б, 11; 28-32 б, 12; 142 б, 13; 260-282 б, 14; 152-158 б, 15; 222 б] "Мачитнинг жануби-ғарбий томонига қабир тоши ўрнатилган. Албатта, бу белги "оқ кете Қутлуғ оға Айбас хожи, хазрат, Ишан Манасўғли". "Мачит ҳудудида жойлашган қабристон ғарбдан шарққа чўзилган. Қабристон икки қисмдан иборат. Биринчидан, қадимий қабристонлар бор, уларнинг аксарияти қабристоннинг бош режасини ҳисобга олган ҳолда марказда тўпланган. Унда сақланган қабр тошларидан фарқли ўлароқ, у XIX аср охири – XX аср бошларига тегишли. Баъзи қабр тошлари, шу жумладан қолдиқлар ва ерга тушиш, ўнинчи рақам, шу кунгача сақланиб қолган. Яхши рельефли безакли баланд қабр тошлари ҳам бор, битта қабр тошининг тескари томонида ўйилган тасвирлари (милтиқ ва пичоқ ёки ханжар) жойлашган. Иккинчиси-оқ силикатдан қурилган замонавий қабристонлар. Ушбу қисм умумий қабристоннинг аксарият қисмини ташкил қилади. Улар ўтган асрнинг 60-йилларига тўғри келади. 2012 йилдан бери у

гача бўлган интервалга вақтни киритди. Улар тўрт оёқли эди. Улар орасида гумбаз билан қопланган мақбаралар бор. Қабр тошларида марҳумнинг кенг тарқалган тасвири бор эди. Айниқса, сўнгги 10-15 йил ичида баъзи қабр тошларда сиз марҳумнинг тасвирини катталаштириш билан тез-тез кўришингиз мумкин. Ҳали ҳам қабр тошларига кўзгу қўйиш анъанаси мавжуд. Мисол учун, бу ерда сиз қабр тошлари, гумбазли мақбаралардан Кўзгуларни кўришингиз мумкин. Улар квадрат шаклга эга, баъзилари кўп киррали[6, 49–64 б].

Тазкабак мажмуасидаги Жумағали-ишан мачити. Байганин тумани (Донезтау тумани) Чаган дарёсининг қуйи оқимида, ҳозирги Тассай постидан 51 км шимоли-ғарбда жойлашган. 90-йиллар дастлаб мажмуани ўрганган С. Е. Азҳигали уни диний ва турар-жой мажмуаси деб ҳисоблаган ва вайрон қилинган мачит, яшаш жойлари ва қабристонни қисқача тасвирлаб берган (Ажигалиев, 1994, 61-бет). Шуни таъкидлаш керакки, диний ва турар-жой мажмуалари асосан пастгача кенг тарқалган. Мажмуа "мачитлар, мадрасалар, турар-жой бинолари, қўшимча бинолар, аждодлар қабрлари, булоқлар ёки кудуқлардан иборат ёдгорликлар гуруҳидир." Диний-турар-жой мажмуаси" (култ-турар-жой мажмуаси) атамаси С.Е. Ажигали томонидан илмий фойдаланишга киритилган. У Донезтау туманида 20 га яқин диний турар-жой мажмуаларини кашф этди ва улардан бирида тадқиқот олиб борди (Ажигалиев, 1994; Ажигали, 2002, 98-128 бетлар; Ажигали, 2015, 6-17 бетлар.). Бундай мажмуалар XIX-асрнинг ўрталарида қурила бошланди. Мажмуаларни қуришда қозоқ даштлари кўчманчиларининг қисман жойлашиш муҳим рол ўйнади. Донезтау диний ва турар-жой мажмуаларида ишон, мулла, талабалар истиқомат қилишган. Бу ерда қўй эчкиларни қупайтириш, майин жунини қирқиш, қассобхона, қишлаш-отхоналарни таъмирлаш, уй-рўзғор буюмлари ишлаб чиқариш ва ўтин йиғиш каби ишлар амалга оширилди. Бундан ташқари, Ишанмолда (Эшон мулла) кўчманчиларнинг болаларини ўқитди ва ўлганлар бу ерда дафн қилинди, ўз навбатида, кўчманчилар мачит мажмуаларини қишда иситиш учун ёқилғи билан таъминладилар. Шундай қилиб, диний ва турар-жой мажмуалари XIX-аср ва XX-аср бошларида кўчманчи аҳоли пунктлари тизимида, маданият ва иқтисодиётда муҳим рол ўйнаган (Ажигали, 2002, вол. 5, п. 171).

Мачит вайрон қилинган. Сақланган деворлардан фарқли ўлароқ, режа квадрат (8, 2x9. 2 м), икки хонадан иборат (Сурат.2). Тузилиши қисмлардан қурилган. У сақланиб қолган қисмларга қараганда кўпроқ квадрат шаклда лекин ҳар хил ўлчамларга эга эди. Ўлчаш мумкин бўлган қисмларнинг

ўлчамлари 42x20x14 см эди; 40x23x8 см. Мачит деворлари бутунлай қулаб тушиши хавфида. Мачитнинг жануби-ғарбий, ғарбий, Шарқий ва шимоли-Шарқий деворларининг фақат баъзи қисмлари бироз сақланиб қолган. Масалан, мачитнинг яхши сақланиб қолгани айтилган Шарқий, шимоли-Шарқий деворининг узунлиги 3,80 м, баландлиги 2 м ва қалинлиги атиги 0,75 м. Мачитнинг ички қисмини икки хонага ажратувчи ўртадаги девор бутунлай қулаб тушган арканинг тузилишини кузатиш мумкин. Унинг қисмлари ён томонларга ётқизилган сақланган қисмларнинг ўлчами 40x23x8 смга эга. Бинонинг Шимолий деворида дераза мавжуд. Унинг режаси квадрат, юқори қисми эса оддий шаклда эди. Арка эгилган (сегментланган) турга хосдир, жабҳанинг қисмлари қовурғалардан қилинган. Бундан ташқари, мачитнинг Шарқий, шимоли-Шарқий ва Жанубий, жануби-ғарбий деворларида кемерли кесмалар топилган. Мачитнинг ғарбий деворида қабр жойи бор.

Қабр оддий квадрат шаклидаги тошлардан қурилган. Ён томони темир панжара билан ўралган. Қабр тошида Арабча (ибодат) ёзилган, сўнгра "Жумагали ишан" 80-йиллар Жумагали Ишан қабрининг ғарбий томонида ерда иккита кўмилган қабр бор [7, 150–183 б].

Изенагаш диний-турар-жой мажмуасидаги мачит. Мажмуа 7 км шимоли-ғарбда жойлашган Донезтауга қурилган қабиристони жойлашган (60 км жануби-ғарбда Тассай станцияси, ҳозир Байғанин тумани). Мажмуа мачит харобалари, номаълум бино қолдиқлари, эски қабиристон ва қудуқлардан иборат. У жануби-шарқдан шимоли-ғарбгача чўзилган тахминан 400 м майдонни эгаллайди. Мажмуа ёдгорликларининг аксарияти текис майдонда жойлашган. Аммо мачит жойидан ҳисоблаганда, шимол ва шимоли-ғарбий томондан 50-60 м дан кейин чуқур ва кенг жарлик бор. Ушбу жарликнинг этакларида мажмуанинг қудуқлари ётади. Мачитнинг жануби-шарқида, 120 м ораликда, XIX – аср охири- XX-аср бошларига оид қабиристон мажмуаси мавжуд. Қабиристон шимоли-ғарбдан жануби-Шарқгача чўзилган 115 м майдонни эгаллайди. Мачит мажмуанинг текис қисмида жойлашган. Мачитнинг қават режаси квадрат (14,6 х 11,5 м) бўлиб, сақланган деворлардан фарқли ўлароқ тўрт хонага бўлинган (анжир.3). Хусусан, у 237 та ибодат хонаси, ибодат уйи ва яна иккита хонадан иборат. Девор оддий тошлардан қурилган.

Барча деворлар яхши сақланиб қолган. Энг баланд сақланиб қолган девор 3 м (масжиднинг Жанубий ва жануби-Шарқий деворлари). Ва қалинлиги 1 м гача ётади, аммо бугунги кунда мачитнинг томи сақланиб

қолмаган. Намозхонанинг Жанубий деворида Конч шаклида меҳроб (кенглиги 96 см, баландлиги 142 см) бор. Унинг пойдевори ярим доира шаклида (50 см чуқурликда) қурилган. Меҳробнинг ён томонларида иккита дераза ва Шарқий деворда яна иккита дераза мавжуд. Деразаларнинг режаси оддий ва квадрат эди, лекин юқори қисмлари вайрон қилинган. Хонанинг шимоли-Шарқий бурчагида пойдевор қолдиқлари (қалинлиги 60 см) сақланиб қолган, унинг режаси квадрат (4, 1х2. 1 м), шимолдан жанубга чўзилган. Бу шуни англатадики, ибодат хонаси сақланиб қолган пойдеворга қараганда бошқа хонага эга эди (эхтимол аёллар учун кичик хона? ёки маъруза зали?). Ибодат хонасининг ғарбида шимолдан жанубга (14,6 х 3,8 м) чўзилган яна бир хона бор. Қизиғи шундаки, бу хона кейинроқ қўшилганлиги сезилди. Унинг Жанубий ва Шимолий деворларида деразалар қурилган.

Ғарбий деворнинг марказида чиқиш эшиги бор. Бундан ташқари, мачитнинг намозхонаси Шимолий томонида жойлашган бўлса, қўшни Шарқий деворда яна бир кичик хона қурилган. Хона ичидаги гипс бироз сақланиб қолган. Шарқий деворда чиқиш эшиги бор. Мачитдан шимолга 35-40 м масофада тўрт ёки беш хонадан иборат номаълум иншоот излари бор. Афсуски, бу тузилма қандай вазифани бажарганини аниқ айтиш қийин. Аммо мачит ёнида мадрасалар, хужралар, турар жойлар ва бошқа биноларнинг жойлашиши ушбу минтақадаги бошқа мажмуаларга хосдир (Ажигали, 2002, 98-128 бетлар; Турғунбаева, 2011; Турғунбаева, 2012). Шундай қилиб, Тазкабак мажмуасидан фарқли ўлароқ, Изенагаш мажмуасида турар-жой бинолари деярли йўқ. Мачитнинг шимолида фақат 35-40 м масофада тўрт ёки беш хонадан иборат номаълум иншоот излари борлигини аллақачон таъкидлаган эдик. Бироқ, мажмуада одамлар кўп эмасдек туюлади ва эҳтимол фақат Имом ва унинг шогирдлари яшаган деб тахмин қилиш мумкин. Бироқ, бу ерда жойлашган эски аجدодлар қабиристони бироз каттароқ бўлганига қараганда, озиқ-овқат тарқатиш ва мурдани дафн қилиш каби маросимлар ушбу мажмуада ўтказилиши керак эди [8, 143–190].

1

2

3

4

Расмлар.1-Шәкен ишан мачити, 2-Жумагали ишан мачити, 3-Изенагаш дини турар-жой комплексидаги мачит, 4-Беспай дини турар-жой комплексидаги мачит.

Хулоса қилиб айтганда мачитлар, айниқса Донезтау тумани муқаддас қадамжоларини ўрганишни давом эттириш нафақат этноархеологик, нуқтаи назаридан, балки этномаданий нуқтаи назардан балки меъморий тарихий

ёдгорликлиги билан ҳам муҳимдир. Зеро, "мачитлар жойлашган диний ва турар-жой мажмуалари" XIX-асрда мамлакат ҳаётидаги катта ўзгаришларни, масалан, қозоқ даштида Ислоннинг мафкура сифатида мустаҳкамланиши, ярим қўшничилик турмуш тарзига ўтишнинг бошланиши, уй-жой қурилиши тарқалишини кўрсатади. Бу даврда Ғарбий Қозоғистонда маънавий ва диний тарбиячиларнинг фаоллиги ошди ва маҳаллий жойларда кўплаб масжидлар қурилди. Дунезтау тумани марказлардан бирига айланди. Машҳур Досжан Ишан Кашақулининг диний арбоб сифатидаги фаолияти ушбу минтақа билан бевосита боғлиқ. Бу ерда унинг кўплаб издошлари ҳам бор эди (юқорида айтиб ўтилган Жумағали Ишан дейиш мумкин). Шу сабабли, Ақтўбе минтақасининг Дунезтау тумани миллий табиий, тарихий ва маданий боғни яратишга талаб қилинадиган ягона минтақадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Өжигали С.Е. Ақтөбе облысының аса көрнекті архитектуралық ескерткіштері: фотокөрме. Ғылымиақпараттық басылым. – Алматы–Ақтөбе, 2015. – 92-94 б. – қазақ, орыс тілдерінде.
- 2.Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы: Ғылым, 1994. – 28-29 б.
- 3.Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. – 190 б.
- 4.Археологическая карта Казахстана: Реестр / Сост. Е.И. Агеева, К.А. Акишев и др. – АлмаАта: Изд-во АН КазССР, 1960. – 425 с. с илл. и карт.
- 5.Өжигали С.Е., Тұрғанбаева Л.Р. Абат-Байтақ – Қазақ даласының інжу-маржаны / Абат Байтақ – жемчужина Казахской степи. – Алматы: Таіmas printhouse, 2004. – 32 б. (на трех яз.)
- 6.Беркимбаев Д. Древние развалины и курганы в Киргизской степи // Тургайская газета, 1895, № 38.1994. – № 1. – С. 49–64.
- 7.Ажигали С.Е. Памятники Северного Приаралья // История и культура Арало-Каспия. Сборник статей. Вып. 1. / Под общ. ред. С.Е. Ажигали. – Алматы: «Кұс жолы», 2001. – С. 150–183.
- 8.Ажигали С.Е. Традиционная система скотоводческого поселения казахов (в историческом развитии) // Этнографо-археологические комплексы: проблемы культуры и социума. – Новосибирск: «Наука», 2002. – Т. 5. – С. 143–190.

9. Аджигалиев С. Абат-Байтак – выдающийся комплекс памятников народного зодчества // Изв. АН КазССР. Сер. филол. – 1983. – № 2. – С. 56–63
10. Бекназаров Р.А. Мечети Северного Приаралья (конец XIX – начало XX вв.): историко-этнографическое исследование // Отан тарихы. – 2007. – № 2. – С. 135–148.
11. Бекназаров Р.А. Религиозные деятели и мечети XIX – начала XX вв.: исследование на материалах Актюбинской области // Отан тарихы. – 2018. – № 3. – С. 21–29.
12. Садыкова С.Ш. Архитектура мечетей. Учебное пособие. – Астана: «ЕНУ им. Л.Н. Гумилева», 2003. – 146 с.
13. Турганбаева Л.Р. Некоторые замечания об архитектуре казахских медресе // «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан. – Алматы–Актобе: «Арыс», 2011. – С. 278–281.
14. Турганбаева Л.Р. К проблеме изучения культово-жилищных комплексов Западного Казахстана // Материалы 1-го и 2-го Симпозиума по казахскому памятниковедению. – Алматы–Атырау: «Ағатай», 2012. – С. 150–156.
15. Халитов Н.Х. Татарская мечеть и её архитектура: историко-архитектурное исследование. – Казань: «Татар. кн. изд-во», 2012. – 224 с. : ил.
16. Султанова Д.Н. Археологическое изучение замка Саратепа Самарканда/ Меъморчилик ва қурилиш муаммолари. СамДАҚУ. – Самарқанд, 2024. 4-сон. -Б. 61-64. (18.00.00, Миллий нашрлар).
17. Султанова Д.Н. Exploring the Saratepa fortification castle around Samarkand/ European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies 2024. Evropa xalqaro multidisipliner tadqiqotlar va Menejment tadqiqotlari jurnali. V-4. ISSUE 12. Германия. -Б. 246-254.
18. Султанова Д.Н. Воҳалар ва шаҳарларнинг муҳофаа деворлари ва дарвозалари/ Меъморчилик ва қурилиш муаммолари/ SamDAQiga universitet maqomi berilganligining 2-yilligiga bag'ishlangan "Ilg'or muhandislar va arxitektorlar: barqaror rivojlanish uchun ilm-fan va ta'limni modernizatsiya qilish" mavzusidagi II xalqaro ilmiy-amaliy anjumanida tanlangan ilmiy maqolalar to'plami (2024 yil 8-noyabr) MAXSUS SON. СамДАҚУ. – Самарқанд, 2024. -Б. 294-297. (18.00.00; Миллий нашрлар, №2).

19 Султанова Д.Н. Қадимги Сурхондарё меъморчилигида маҳаллий анъаналарнинг шаклланиши (Холчаён саройи мисолида) Иктидорли талабалар, магистрантлар, докторантлар ва мустақил изланувчилар» илмий-амалий анжум. материал. 25-26.06, ФарПИ. Фаргона-2024.-Б.117-122.

20 Султанова Д.Н. “Ипак йўлида маданиятлар акс-садоси: тарихий мероснинг замонавий туризм билан туташуви”мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция. 16-18 май Сам. 2024 Б.58-64.

21 Султанова Д.Н., Муханбедиярова Б.Ж. Украшение зданий городов Казакстана казахским национальным орнаментом. Меъморчилик ва қурилиш муаммолари/ SamDAQIga universitet maqomi berilganligining 2-yilligiga bag'ishlangan “Ilg'or muhandislar va arxitektorlar: barqaror rivojlanish uchun ilmfan va ta'limni modernizatsiya qilish” mavzusidagi II xalqaro ilmiy-amaliy anjumanida tanlangan ilmiy maqolalar to'plami (2024 yil 8-noyabr) MAXSUS SON. СамДАҚУ– Сам., 2024. -Б.196-201.

22 Султанова Д.Н., Хасанова Х.Б. Samarqand mudofaa inshootlarini grafik tiklashga doir masalalar/JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH (JISER) 2024. V-7. ISSUE 12/30. -Б. 58-64.

23 Султанова Д.Н. Города и селения монгольского и тимуридского времени в долине Кашкадарьи (Археологическое изучение, интерпретация, локализация) “Цивилизации скотоводов и Центральной Азии”. Международный Институт Центральноазиатских исследований. Сборник научных трудов. - Самарканд-Бишкек, 2005. -Б. 215-225.

Интернет тармоғи манбалари

1 Интернет тармоғи манбаси: Ахсикент - Осмон остидаги музей бўлади.
html

2. Интернет тармоғи манбаси: Харазм. Html